

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀՈՒՇԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱՆՅՅԱԼԻՑ (Արամայիս Ազնավուրյան)

Մինչև XXդ. սկիզբը ՀՅԴ գերակա խնդիրը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումն էր: Անդրկովկասում ստեղծելով ընդարձակ ու ճյուղավորված կազմակերպական կառույց՝ կուսակցությունը փորձեց տեղի հայության քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ներուժն օգտագործել արևմտահայության ազատագրությանը հասնելու համար:

1890-ականների սկզբներին Երևանի նահանգում ձևավորված ՀՅԴ կառույցներից ամենակտիվն Ալեքսանդրապոլինն էր: Վերջինիս հաջողության գաղտնիքը թաքնված էր այդ ավանդապաշտ հայկական ուստանում տիրող հայրենասիրական մթնոլորտի ու արհեստավորական քաղաքին բնորոշ՝ սոցիալական խոր բևեռացման բացակայության մեջ: Կարճ ժամանակահատվածում Ալեքսանդրապոլը վերածվեց ազգային արժեքների իսկական պահապանի ու հայ ժողովրդի երկու հատվածներն իրար կապող օղակի: Այն իր աշխարհագրական նպաստավոր դիրքի շնորհիվ առանձնահատուկ նշանակություն ստացավ XIXդ. վերջի և XXդ. սկզբի հայ ազատագրական զինյալ պայքարում: Քաղաքը վերածվեց դեպի Երկիր անցնող զինատար ու մարտական խմբերի հավաքատեղիի ու եղավ այն կարևոր դարբնոցը, որտեղ իրենց մկրտությունը ստացան ազատագրական պայքարի նշանավոր շատ գործիչներ:

Ստեղծվելիք ՀՅԴ կուսակցության միջուկը դարձած՝ «Դրոշակ» խմբի Ալեքսանդրապոլի մասնաճյուղը հիմնվեց արդեն 1890թ. հուլիսին՝ Քրիստափոր Միքայելյանի կողմից, այստեղ գործուղված ալեքսանդրապոլցի Մարտին (Մարտիրոս) Շաթիրյանի ջանքերով: «Քար» կամ «Քարոտ» անունով կառույցը հետագայում ստացավ կենտրոնական կոմիտեի կարգավիճակ, իսկ նրա հիմնադիր անդամները՝ Թադևոս Խզմալյանը, Ավետիք Մալոյանը, Ալեքսանդր Պետրոսյանը (Պետո)¹, Ենովք Գյունջյանը, Վաղարշակ Ժամակոչյանը, Ավետիս Ղարիբյանը (Պաղվալի Վաղո), Տեր-Խորեն Աբգարյանը (Նոթաջի) դարձան հայտնի գործիչներ՝ խոր հետք թողնելով հայ ազատամարտի պատմության մեջ:

Իր գործունեության առաջին օրվանից կառույցը դարձավ Արևմտյան Հա-

¹ Հետաքրքիր է այն, որ թե՛ Ա. Ազնավուրյանը, թե՛ Մ. Շաթիրյանը Պետոյին (Ալեքսանդր Պետրոսյան), որը 1896թ. պիտի այցի ընկներ Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության ժամանակ, համարում են ալեքսանդրապոլցի, ավելին՝ Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ «Քար» մասնաճյուղի հիմնադիր անդամ, մինչդեռ Ռուբենը «Հայրենիք» ամսագրում հրապարակված իր «Կարսի հնոցին մեջ» վերնագրով հոդվածաշարում Պետոյին ներկայացնում է իբրև կարսեցի (Մանրամասն տե՛ս Ռուբեն, Կարսի հնոցին մեջ, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթրեն, 1951, ԻԹ տարի, թիւ 6, յունիս, էջ 67 ամբողջությամբ էջ 66-72:)

² Հանգոյց Ն., Մ. Շ-ի յուշերը, Հայոց հասարակական շարժումների պատմութիւնից, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթրեն, 1923, Ա տարի, թիւ 5, մարտ, էջ 37-39:

յաստանի ազատագրության գործի կազմակերպման համար զենքի կուտակման և առաքման հիմնական հենակետ: Ուսուլ Գրիգորի (Դուրգարյան), Վռամ Նալչաջյանի, ֆայտոնչի Վարոսի, Աթրենց Տիգրանի, սոցյուլեցի (Մառնաղբյուր) քահանա տեր Մեսրոպ Բաղդյանի, տանուտեր Տանտ Ներսիսյանի, դոնախորանցի Մատիկի և այլոց ջանքերով ստեղծվեց զենք-զինամթերքի պատրաստման ու վերանորոգման արհեստանոցների և զինապահեստների ընդարձակ ցանց, ձևավորվեցին ու Երկիր անցան տասնյակ մարտական ու զինատար խմբեր:

Հատկապես մեծ հաջողությունների հասան ալեքսանդրապոլցի դաշնակցականները այստեղ տեղակայված ռուսական պետական զինապահեստները «դատարկելու» գործում: Ցարական ոստիկանության տոտալ վերահսկողության պայմաններում Պաղվալի Վաղոյի, Ուստա Գաբրիելի, Ուսուլ Գրիգորի, Վահան Ջալլաթյանի և այլոց ջանքերով 1894 թ.-ից սկսված Ալեքսանդրապոլի բերդի զինապահեստների պարբերաբար կրկնվող «մաքրագարումը» ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ տեղի դաշնակցական գործիչների հնարամտության և անձնագոհության բացառիկ դրսևորում: «Այնտեղի ընկերները յանդգնություին ու անձնագոհություինը հասցրել էին անասելի չափերի,-հետագայում վերհիշում է ՀՅԴ հայտնի գործիչ Մարգիս Օհանջանյանը (Ֆարհատ),-օրը ցերեկով սայլակը քշում էին պետական զենքերի մթերանոցը, իրենց ուներով շալակում էին փափուշտներով լի արկղերը, դարսում սայլակի մեջ և ազատ-համարձակ քշում տանում ՀՅ Դաշնակցութեան պահեստը, որպէսզի վաղը միւս օրը նոյն այդ փամփուշտներով կռուէին իրեն՝ պետութեան դէմ»³:

Արդեն իր գոյության առաջին հնգամյակում ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի կառույցն իր մասնաճյուղերը տարածեց նաև գավառի գյուղերում՝ ցարական իշխանություններին հիմք տալով պնդելու, թե հայկական շարժման ծավալման գործում «Ալեքսանդրապոլը նահանգի ամենակարևոր կետն է»⁴:

Հետաքրքիր է այն, որ չնայած իր ծավալած բուռն գործունեությանը, անցած հարյուրամյակի ընթացքում կառույցի պատմությունն այդպես էլ առանձին ուսումնասիրության առարկա չդարձավ: Խորհրդահայ պատմագրությունը հասկանալի պատճառներով այս խնդրին չանդրադարձավ: Առանձնակի ակտիվությամբ աչքի չընկավ նաև սփյուռքահայ պատմագրությունը: Հակառակ հրապարակի վրա առկա փաստավավերագրական բնույթի մեծաքանակ նյութին՝ վերջինս բավարարվեց լուր մեկ-երկու հուշագրություններով: Այս ուղղությամբ առաջին լուրջ քայլերը կատարվեցին միայն հետխորհրդային շրջանում՝ շնորհիվ Գ. Խուրիդյանի⁵:

³ Օհանջանեան Մարգիս (Ֆար-Հատ), Իմ յիշատակարանը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթրն, 1942, թիւ 6, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 53:

⁴ Մանրամասն տե՛ս և Խուրիդյան Գ., ՀՅ Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Երևան, 2006, էջ 269:

⁵ Խուրիդյան Գ., ՀՅ Դաշնակցությունն Ալեքսանդրապոլում 1890-1895թթ., Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 2003, N 2, էջ 149-154: Նույնի, Դաշնակցական ընդհատակի լեզենդը. Մի ուշագրավ վավերագիր Ավետիս Արիբյանի (Պաղվալի Վաղո) հեղափոխական

ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի «Քար» կոմիտեի XIXդ. վերջի XXդ. սկզբի գործունեության ուսումնասիրության համար բացառիկ արժեք ունեն Ա. Ազնավուրյանի հուշերը⁶: Մնված լինելով Թոփրակկալեում՝ նա որոշ ընդմիջումներով 1893-1907թթ. ապրել և գործել է Ալեքսանդրապոլում՝ քաղաքը համարելով իր երկրորդ հայրենիքը: «Ալեքսանդրապոլը, ... եղաւ իմ երիտասարդական յոյզերիս, յեղափոխական մտորումներիս ու նաեւ կուսակցական ընդվզումներիս ու զոհաբերութեանս նւիրական դարբնոցը,-գրել է նա,-պարզ, նահապետական մաքուր ու բարձր բարոյականով ապրող հայրենակիցների տները, նրանց մայրերը, քոյրերը տասնեակ տարիներ շարունակ հիւրընկալեցին ինձ հարազատ մօր ու քրոջ նման... աննախընթաց պարզամտութեամբ ու սիրով լուսացին կեղտոտ շորերս, կարկատեցին պատառոտած հագուստներս, գործեցին գուլպաներս եւ ամէն մի ասեղ ու ճաղ շարժելիս իրենց կարի ու հիւսուածքի մէջ անխառն թովչանքով դրին իրենց գորովի, սիրոյ ու հիացումի գուլպ զգացումները»⁷:

Իր հուշերում Ա. Ազնավուրյանը եզակի տեղեկություններ է հաղորդել հեղափոխական շարժման նկատմամբ հասարակ ալեքսանդրապոլցիների վերաբերմունքի, ՀՅԴ տեղի կառույցի կողմից գենք-զինամթերքի հայթայթման ու պահեստավորման, պետական զինանոցների «մաքրագարուման», զինատար ու մարտական խմբերի ձևավորման, դեպի Երկիր գենքի ներկրման ճանապարհների, կուսակցական առանձին ընկերների և այլնի մասին:

Ալեքսանդրապոլի և ալեքսանդրապոլցիների մասին Ա. Ազնավուրյանի առաջին հիշատակումները թվագրվում են 1890թ. մայիս-հունիս ամիսներով: Խուսափելով ռուսական իշխանությունների հետապնդումներից՝ նա՝ Քեռու (Արշակ Գաֆաֆյան) և դարաբաղցի Արշակի ուղեկցությամբ Կարսից անցնում է Ալեքսանդրապոլ⁸, որտեղ եռյակն անդամակցում է դեպի Երկիր անցնելու պատրաստվող Մարգիս Կուկունյանի արշավախմբին: Երիտասարդ հեղափոխականների հանդիպումները տեղի էին ունենում Ալմոյանի քարվանսարայում և Հարությունի «Տաշտ» անունով սրճարանում, ուր Ա. Ազնավուրյանը ծանոթանում է աշուղ Ջիվանու հետ: Արդեն առաջին այցելությունից հետո նա մեծ ջերմությամբ է խոսում ալեքսանդրապոլցիների հայրենասիրության մասին՝ քաղաքի սրճարանները համարելով «մի մի սրբազան օջախ ազգային կրթութեան ու դաստիարակու-

գործունեության մասին, «Վէմ» համահայկական հանդես, Եր., 2015, թիվ 3 (51), հուլիս-սեպտեմբեր, էջ 188-197:

⁶ ՀՅԴ հայտնի գործիչ Արամայիս Ազնավուրյանը ծնվել է 1868թ.՝ Ալաշկերտի Թոփրակկալե (Վաղարշակերտ) քաղաքում: Հայրը՝ Բարեկ Ազնավուրյանը, սասունցի էր, զբաղվել է նախ երկրագործությամբ, ապա առևտրով, մայրը՝ թոփրակկալեցի Հակոբ Գրեյանի դուստրն էր: Ա. Ազնավուրյանի հուշերը գրի են առնվել 1931-1935թթ. (Թավրիզ-Թեհրան), ապա Ե. Հայրապետյանի կողմից 1936-1939թթ. հրատարակվել Բոստոնում լույս տեսնող «Հայրենիք» ամսագրում՝ «Արամայիս Ազնավուրյանի յուշերը» վերտառությամբ (Տե՛ս Արամայիս Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1936, թիւ 9, յուլիս, էջ 99-110):

⁷ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1938, թիւ 3, յունուար, էջ 132-133:

⁸ Արամայիս Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1936, թիւ 11, սեպտեմբեր, էջ 122:

թեան»⁹:

Ա. Ազնավուրյանի հաջորդ այցելությունն Ալեքսանդրապոլ համընկնում է տեղի պետական զինապահեստների «մաքրագարդման» ծրագրի մշակմանը և իրագործմանը: Երիտասարդ հեղափոխականը, անձամբ մասնակցելով երկու դրվագների, բացառիկ տեղեկություններ է հաղորդել զինամթերքի հայթայթման ու պահեստավորման գործում ՀՅԴ տեղի գործիչների հանդգնության և անձնագոհության մասին:

Զինապահեստները թալանելու գաղափարը ըստ նրա, հասունացել էր 1893թ. վերջերին: Մինչ այդ զենքը գնվում էր մասնավոր անձանցից, բավականին թանկ գնով, օգտագործված ու շատ հաճախ մի քանի անգամ արդեն նորոգված վիճակում: Իրեն չէր արդարացրել նաև պետական հիմնարկությունները հսկող ռուս զինվորներից զենքը խլելու մարտավարությունը: Այդ կերպ ազատագրական շարժման հարածուն կարիքները բավարարելն անհնար էր, ոստիկանությունն էլ մեկ-երկու հաջողված դեպքից հետո ուղղակի կրկնապատկում էր ուժերը:

Զինապահեստները «դատարկելու» ծրագիրը մշակել էին Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի վարչության անդամներ՝ ուսուցիչներ Ավետիք Մալոյանը, Թադևոս Խզմալյանը, ներկարարներ Գաբրիել Ժամհարյանը, Ալեքսանդր Քուպալյանը և ոսկերիչ Գևորգ Հալաճյանը: Որոշվել էր քաղաքի «Պոլիգոններ» թաղամասի զինապահեստներից մեկից մեծ քանակությամբ փամփուշտ հանել: Ծրագիրը տեղում իրագործել էին դարբին Վոսմ Լալաջյանը¹⁰, Քոռ Եղոն, Պաղվալի Վաղոն, դոնախորանցի Մարտիկը, Ուսուլ Գրիգորը, Ֆայտունչի Վարոսը, Աթրենց Տիգրանը (Մտեփանյան) և Ա. Ազնավուրյանը:

«Գործնական աշխատանքների ոգին ու դժուարին խնդիրները լուծողը Պաղվալի Վաղոն էր,-հիշում է Ա. Ազնավուրյանը,-մի պարզ ու համեստ մարդ, ով զարմանալիորեն գաղտնապահ էր, զիտեր իր մտածումներն իր մեջ պահել: Հետևողական աշխատանքի շնորհիվ նրան հաջողվել էր Մարգար անունով մի դարաբաղցու և մի ռուս սպայի կաշառելով պարզել, թե ո՞ր գորամասը, ո՞ր զինապահեստն է հսկում և զինանոցի ո՞ր մասում ի՞նչ զենք կա: «Պաղվալի Վաղոնի յամառ ու հետևողական աշխատանքներին ենք պարտական այն, որ հետագային Ալեքսանդրապոլի զորքի մեջ ծառայող զինուորներ և սպաներ ոչ միայն հարկաւոր աջակցութիւնը չխնայեցին մեզ, այլ և գործօն դեր ստանձնեցին զինապահեստներից ռազմամթերք դուրս բերելու դժուարին գործի մեջ»,-գրում է նա¹¹:

Զինապահեստի երկօրյա «մաքրագարդումը» տեղի էր ունեցել 1894թ. օգոստոսի վերջերին: Ռուս զինվորների միջոցով պահեստից դուրս բերվել և Մարտիկի ու Ֆայտունչի Վարոսի բեռնասայլերով Ղոնախորան էր տեղափոխվել 200 արկղ փամփուշտ (60000 հատ): Ամենապատասխանատու պահն այս գործո-

⁹ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1937, թիւ 4, փետրուար, էջ 144:

¹⁰ Քաղաքում ուներ նաև խմիչքի փոքրիկ խանութ:

¹¹ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 9, յուլիս, էջ 148:

դուրսի մեջ՝ ըստ Ա. Ազնավուրյանի, պահեստի մեղրամոմով կնքված դռները բացելն էր. «Փականքների միջով անցկացրած թելի երկու ծայրերը մեղրամոմով կնքում ու ամրացում էր դռան փեղկին: Այդ մոմը սուր դանակով կամաց պոկում էին, ապա թելերի ծայրերը պոկում էին մոմից, փականքները բաց անում նախապես շինուած բանալիներով ու յետոյ նոյն ձեւով թելին փակցնում մոմը ու նախապես պատրաստուած կնիքով էլ կնքում փակում բացած դռները»¹²:

Ա. Ազնավուրյանի մասնակցությամբ պետական զինանոցի երկրորդ «մաքրագարդումը» տեղի է ունեցել 1896թ.: Քաղաքի ռուսական զորակայանի հայ զինվորների ու սպաների մեջ համակիրներ գտնելուց հետո նա, ղոնախոտանցի Մարտիկը, վարժապետ Թադևոսը, Սորոս Կարոն, Պաղվալի Վաղոն ու ներկարար Գաբրիելը մեկ շաբաթվա ընթացքում տարբեր զինապահեստներից հանել և Դահարլի, Ղոնախոտան ու Բայանդուր գյուղերում պահեստավորվել են օրական 4-5 բեռնասայլ բերդան տիպի հրացանի փամփուշտ (500000 հատ)¹³:

Քանի որ զինապահեստների թվանոցը շարունակվել էր նաև հաջորդ տարիներին, ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի մարմնի որոշմամբ կառուցվել էին նա երկու պահեստներ, Դահարլիում՝ վարժապետ Մարտիկոսի տան տակ, և քաղաքից ոչ հեռու՝ դամրջի (դարբին) Գեորգի Չախմախյանի խանութի տակ¹⁴: Իրենց զիջերային գործունեության հետքերը մաքրելու համար շինարար դարձած ՌԻսուլ Գրիգորը, Վոսադը, ներկարար Գաբրիելը և Պաղվալի Վաղոն փորված հողը լցրել էին հարևանությամբ հոսող գետակը, իսկ պահեստի պատերն ու հատակն ամրացրել ցեմենտի շաղախով¹⁵:

Ա. Ազնավուրյանին հատկապես զարմացրել է հասարակ ժողովրդի վերաբերմունքն իրենց արկածախնդրություններին: «Հակառակ խիստ գաղտնապահութեանը, ժողովուրդը բնագործով զգում էր, որ ինչ-որ խորհրդաւոր յանդուգն գործեր են կատարում, -հիշում է նա, -ու երբ զիջերային աշխատանքները կատարած վերադառնում էինք Ալեքսանդրապոլ, մեզ իրար ձեռքից էին խլխլում հիւրասիրելու համար:

-Ախպեր ջան, հորդ հոգուն սասկիմ, էրթանք բախիմ խմենք: Ես ձեր եկած ճամբէքուն դուրբան: Սուրբ գործի տղէք, ձեր քէլած ճամբէքին դուրբան էլնինք»¹⁶:

Նրա հավաստմամբ՝ ալեքսանդրապոլցիները զարմանալի խանդավառությամբ թն ու թիկունք դարձան դաշնակցության տեղի կառույցին՝ անվերապահորեն օժանդակելով վերջինիս իր վրա դրված ծանր ու վսեմ պարտականություններին:

¹² Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 9, յուլիս, էջ 150:

¹³ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1937, թիւ 1, նոյեմբեր, էջ 138:

¹⁴ Նույն տեղում, թիւ 9, յուլիս, էջ 151:

¹⁵ Ազնավուրյանի հավաստմամբ այս պահեստները պահպանվել էին նույնիսկ բոլշևիկյան իշխանության հաստատումից հետո: 1924թ. նա Գեորգի հետ բացել էր դրանք ու մեծ քանակությամբ արդեն շարքից դուրս եկած զինամթերք հայտնաբերել (Տե՛ս Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1937, թիւ 11, սեպտեմբեր, էջ 137):

¹⁶ Նույն տեղում, թիւ 10, օգոստոս, էջ 156:

րը կատարելու գործում: Հետագայում, երբ զինապահեստները թալանելու փաստը բացահայտվեց, իշխանությունները քաղաքն օղակեցին գործերով: Մկավեցին խուզարկությունները, տասնյակ մարդիկ ենթարկվեցին դաժան տանջանքների, սակայն «այդ պարզ ու խորապես արի ծողովուրդից ոչ մեկը» երիտասարդ հայրենասերներին չմատնեց: Ավելին, վտանգի պահին ժողովուրդը արտակարգ զոհաբերությամբ տնից տուն փախցնելով փրկեց երիտասարդներին իշխանությունների վրեժխնդրությունից: Հետագայում, հիշում է Ա. Ազնավուրյանը, երբ կրքերը հանդարտվեցին, սրճարաններում հաճախ կարելի էր լսել նմանօրինակ պատմություններ. «Աղբեր ջան, մեջքիս կաշին զոլ-զոլ հանեցին սոխերը (ռուսները-Ա.Հ.), հըմը մե խօսքըմ չկրցան բերնէս հանեն»: Նրա կարծիքով, հենց այս պարզունակ խոստովանության մեջ էր գծագրվում ազնիվ ալեքսանդրապոլցու դիմադրական կամքն ու գաղտնապահությունը¹⁷:

Իր հուշագրություններում Ա. Ազնավուրյանը բացառիկ տեղեկություններ է հաղորդում նաև 1895-1904թթ. ընթացքում Երկիր անցած զինատար ու մարտական խմբերի (Ճարտար Հակոբ, Միհրան Բաբերդցյան¹⁸, Հարություն Սիրունյան, Արմենակ Լևոնյան (Երկաթ), խնուսցի Կոտոշ Աբրո (հնչակյան)¹⁹, շուշեցի Թուման Թումանյան (Թորգոմ)²⁰, Խան (Բարսեղ Թիրաքյան), Նևրուզ²¹) մասին: Դրանց մի զգալի մասը ձևավորվել է Ալեքսանդրապոլում՝ տեղի ՀՅԴ մարմնի ու անձամբ Ա. Ազնավուրյանի ջանքերով: Մի մասին նա օգնել է զենք-զինամթերքի հայթայթման ու փոխադրման գործում, իսկ մյուսներին՝ անդամակցել: Օրինակ, երբ 1895թ. ՀՅԴ Թիֆլիսի մարմնի հրահանգով Դժոխք Հրայրն (Արմենակ Ղազարյան) ու Աղբյուր Սերոբը (Սերոբ Վարդանյան) մարտական խմբեր կազմավորելու համար ժամանել էին Ալեքսանդրապոլ²², Ա. Ազնավուրյանը տեղացիներ դուրգյար ՈՒՄուլ Գրիգորի, երկաթագործներ Վոամ Նալչաջյանի, Եգոր Վիրապյանի, դերձակ Գրիշ Գյուլեցյանի, թամբագործ Գրիշա Լոռեցյանի և ձիթհան վարպետ Քոռ Եղոյի հետ ոչ միայն միացել էր Սերոբի 33-հոգանոց խմբին, այլև նշանակվել տասնապետ: Ավելին, մինչև խմբի Երկիր անցնելը, նա Ուսուլ Գրիգորի ու Վոամի հետ՝ դոնախդանցի Մարտիկի քառաձի բեռնասայլով, Կարս-Բերնա-Դուլբանդու-Շատիվան-Ղոչաքիլիսա ճանապարհով Բաշ գյուղ տեղափոխել ու Գլավնի Միմոնի (գավառակապետ) անասնագոմում պահեստավորել էր 33 հրացան (6 մոսին, 27 բեր-

¹⁷ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1937, թիւ 10, օգոստոս, էջ 157:

¹⁸ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1938, թիւ 4, փետրուար, էջ 158-163:

¹⁹ Նույն տեղում, թիւ 6, ապրիլ, էջ 134-136:

²⁰ Նույն տեղում, թիւ 7, մայիս, էջ 137-140:

²¹ Նույն տեղում, թիւ 8, յունիս, էջ 154-157:

²² Սերոբի, Հրայրի և Ա. Ազնավուրյանի պատմական հանդիպումը տեղի է ունեցել Վոամ Նալչաջյանի սրճարանում, ապա ընդլայնված կազմով՝ Ուսուլ Գրիգոր, Վոամ Նալչաջյան, Գարրիել Շամհարյան (Գենտ. կոմիտեի անդամ), շարունակվել Պաղվայի Վաղոյի ճաշարանում (Մանրամասն տե՛ս Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1937, թիւ 11, սեպտեմբեր, էջ 136):

դան) և մոտ 12-13000 փամփուշտ²³: Ավելորդ կասկածներ չհարուցելու համար բեռնասայրը ներկայացվել էր իբրև մանրավաճառի ապրանքներ փոխադրող սայլ-զինամթերքով արկղերը դարսվել էին սայլի հատակին, իսկ դրանց վրա շարվել Ձիթողցյանների գործարանի գարեջրի արկղերն ու մանր-մունր այլ ապրանքներ:

Ցավոք, 1895թ. օգոստոսի վերջերին Երկիր անցած Սերոբի խումբը լուրջ հաջողությունների չհասավ²⁴: Համիդյան ջարդերի այդ դժնդակ օրերին հայկական գյուղերը, վախենալով իշխանությունների վրեժխնդրությունից, հրաժարվեցին ֆիդայական խմբերն ընդունելուց: Ուստի Բասենում իր մնալն անիմաստ համարելով՝ խմբի մի մասը զենքերը հանձնեց Գոմաձորի շՅԴ մարմնին և վերադարձավ Սարիղամիշ²⁵:

1896թ. Ա. Ազնավուրյանն անդամակցում է Ջալլաթի մարտական խմբին: Երվանդ Բաբերդցյանը՝ նույն ինքը Ջալլաթը, ալեքսանդրապոլցի ժամագործ էր, որը, 1890թ. թողնելով իր արհեստը, ամբողջովին նվիրվել էր հեղափոխության գործին և մեծ ներդրում ունեցել Բասենի շրջանում շՅԴ դիրքերի ամրապնդման գործում: Կարինի կենտրոնական կոմիտեն նրան էր վստահել Համիդի հրահանգով այստեղ հայերի կոտորածը կազմակերպած Շաքիր փաշային ահաբեկելու պատասխանատու գործը²⁶:

20 - հոգանոց խումբ կազմելու համար Ջալլաթը 1896թ. ժամանել էր Ալեքսանդրապոլ: Տեղի Կենտրոնական կոմիտեի հանձնարարությամբ նախապատրաստական աշխատանքներն իրենց վրա էին վերցրել Ա. Ազնավուրյանը, ՎոսաՆ Լալաջյանը և Ուսուլ Գրիգորը (Ջալլաթի խնդրանքով երեքն էլ անդամակցել էին խմբին): Հակառակ ռուսական իշխանությունների հարուցած խոչընդոտներին, նրանց հաջողվել էր երկու ամսում համապատասխան քանակությամբ զենք-զինամթերք ու փոխադրամիջոցներ կենտրոնացնել սահմանագլխին: Սակայն Ջալլաթի արշավանքը ձախողվեց, ըստ Ա. Ազնավուրյանի, խմբապետի մեղքով: Օժտված լինելով հոետորական ու կազմակերպչական մեծ ձիրքով, Ջալլաթն «իբրև մարտիկ թոյլ էր»²⁷: Կազմակերպչական բնույթի խնդիրները լուծելու փոխարեն նա հարբեցողությանն էր տրվել Ալեքսանդրապոլի, Կարսի ու Սարիղամիշի սրճարաններում և միայն չորս ամիս կորցնելուց հետո դուրս եկել արշավի: Իսկ երբ սահմանին թուրքերը երեք գնդակ էին արձակել խմբի ուղղությամբ նա շուտ էր տվել ձիու գլուխն ու փախել²⁸:

²³ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1937, թիւ 12, հոկտեմբեր, էջ 127-128:

²⁴ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1937, թիւ 1, նոյեմբեր, էջ 136:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 131:

²⁷ Նույն տեղում, թիւ 12, հոկտեմբեր, էջ 134:

²⁸ Նույն տեղում, թիւ 1, նոյեմբեր, էջ 140:

Ալեքսանդրապոլ վերադառնալուց հետո Ջալլաթը, հեռանալով հեղափոխական գործերից, ամուսնացել էր (Ազնավուրյանը եղել է նրա հարսանիքի քավորը)²⁹ և զբաղվում էր օդու վաճառքով:

Ջալլաթի անհաջողությունից հետո 1897թ. հունիսին Ա. Ազնավուրյանը մի խումբ ալեքսանդրապոլցի ընկերների հետ մասնակցում է Խանասորի արշավանքին³⁰: Ռազմերթին միանալ ցանկացող ալեքսանդրապոլցիների թիվը խիստ մեծ էր: Սակայն, տեղի Կեդրոնական կոմիտեն ու Բյուրոն երաշխավորեցին միայն «զենքին ու յեղափոխական չարքաշ կեանքին վարժ մարտիկներին»՝ Վոսմ Եալչաջյանին, Ուսուլ Գրիգորին, Եգոր Վիրաբյանին և Գրիշա Լոռեցյանին: «Շատերը անկեղծ յուզումով լալիս էին ու դժգոհում,-հիշում է Ա. Ազնավուրյանը,-որ իրենց հնարաւորութիւն չի տրվում սուրբ ու նուիրական գործին մասնակցելու»³¹:

ՀՅԴ ընդհանուր ժողովի որոշմամբ սա «փոխվրէժի ու ահաբեկման մի սրբազան ակտ պիտի դառնար ու պիտի լինէր, մեր պատասխանը այն զարհուրելի խժոժութիւնների, որ այս ցեղն (իսմա՛ Մազրիկ-Ա.Հ.) ու իր անարգ առաջնորդը շարունակաբար նիւթում էին հայ ժողովրդի գլխին»³²: Սակայն, արշավանքն իր բուն նպատակին չհասավ: Այն նոր լիցք հաղորդեց վայրէջքի շրջան ապրող ազատագրական շարժմանը, բայց Շարաֆ բեկին և նրա ենթականերին ոչնչացնել չհաջողվեց: Ավելին, երբ խումբը նահանջեց Մալմաստ, պարսկական իշխանությունները քանչորս մարտիկների ձերբակալեցին: Ռուսահպատակները (Արդուրյան, Ուսուլ Գրիգոր) հանձնվեցին ռուսական կողմին, իսկ մնացածները՝ օսմանյան իշխանություններին³³:

Խանասորի հիասթափությունից հետո Ալեքսանդրապոլ վերադարձած Ազնավուրյանը գրել է. «Բոլոր թափառումներիս վերջնական կայանը դարձել էր Ալեքսանդրապոլը: Այս քաղաքը վերադառնալիս ոչ միայն հանգստանում էի կատարելապէս, քաշած յոզնութիւնները մոռանում այլևս չիշելու համար, այլ եւ այս քաղաքի արի, հերոս, պատրաստակամ, հիւրասէր ու եղբայրական ժողովրդի ու մանաւանդ կուսակցական ընկերների գրկում եւ հոգեպէս վերածնում, կազդուրում, գործելու նոր ոյժ ու թափ էի ստանում»³⁴:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 141:

³⁰ Վանի 1896թ. հերոսական ինքնապաշտպանությունը շարունակվեց հունիսի 3-ից մինչև 8-ը: Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Ուիլյամսի միջնորդությամբ Մաադեդդին փաշան պարտավորվեց զենքը հանձնելու դիմաց բոլոր ցանկացողներին թույլատրել անարգել անցնել Պարսկաստան: Երբ 1500 վանեցիներ փորձեցին հատել թուրք-պարսկական սահմանը, Ս. Բարդուղիմեոսի վանքի մոտ շրջապատվեցին կանոնավոր զորքերի և քրդերի կողմից ու գլխովին ջախջախվեցին: Խանասորի պատժիչ արշավանքը վրեժխնդրության պոռթկում էր՝ պայքարը շարունակելու հայի վճռականության մի նոր դրսևորում (Մանրամասն տե՛ս Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Ա, Աղեքսանդրիա, 1929):

³¹ Հայրապետեան Ե., Արամայի Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1937, թիւ 1, նոյեմբեր, էջ 138:

³² Նույն տեղում, թիւ 2, դեկտեմբեր, էջ 137:

³³ Նույն տեղում, թիւ 3, յունուար, էջ 130:

³⁴ Հայրապետեան Ե., Արամայի Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1938, թիւ 3, յունուար, էջ 136-137:

Ա. Ազնավուրյանի հուշագրությունները հատկապես հարուստ են ալեքսանդրապոլի դաշնակցականների մասին կենսագրական բնույթի տեղեկություններով: Օրինակ՝ 1903թ. ամռանը Թումանի (Թորգոմ) առաջին խմբի հետ Երկիր անցած Տիգրան Ստեփանյանի մասին նա գրում է. «Աչքառու, սակայն, անյայտ մնացած ընկերներից էր նաև Աթրենց Տիգրանը: Բնիկ ալեքսանդրապոլի էր, արհեստով դերձակ: Նա իր միջոցներով զինուել, ձի էր գնել եւ միացել Թումանի խմբին»³⁵: Տիգրանը նաև խմբի լավագույն հրաձիգներից մեկն էր, եռանդուն մասնակցություն էր ունեցել Ալեքսանդրապոլի կուսակցական աշխատանքներին, ապա Կարսում մասնակցել մի քանի ահաբեկիչ գործողությունների: «Աննման մարդ էր ու անզուգական ընկեր,-հիշում է Ազնավուրյանը,-նրա սեղանը միշտ բաց էր իր յեղափոխական ընկերների առաջ, մանաւանդ դրսից եկած և շրջանում աշխատող ընկերների առաջ»³⁶:

Ազնավուրյանին մեծ ցավ է պատճառել 1904թ. սկզբին Թումանի երկրորդ խմբին միացած Պաղվալի Վաղոյի՝ զինանոցների «ահ ու սարսափի» եղերական վախճանը: Ալեքսանդրապոլի «Քար» կառույցը Վաղոյին արգելել էր մարտական խմբերին միանալ՝ պահանջելով շարունակել զենքի ձեռքբերման աշխատանքը, սակայն սպառնալից պատասխան էր ստացել. «Հերիք, ախպեր, ինչքան ուրիշներին զենք տամ ու դրկեմ մեռնելու: Հիմի էլ սըրեն (իմա՝ հերթը-Ա.Հ.) ընձի է հասել»³⁷:

Օլթիի կիրճով (Ղալաբողազ) Նարիման անցնելիս՝ Պուլիկ աղբյուր կոչված վայրում, խումբը, որին անդամակցել էր Վաղոն, հայտնվում է ռուս և թուրք սահմանապահների խաչաձև կրակի տակ: Խմբի անդամների մի մասը զոհվում է փոխհրաձգության ժամանակ, իսկ գերի ընկածներին ռուս սահմանապահների հրամանատար՝ ազգությամբ թաթար գնդապետ Բկովի հրամանով սպանում են թուրքերի ներկայությամբ:

Իր հուշերում Ա. Ազնավուրյանը հատկապես մեծ տեղ է հատկացրել «Ալեքսանդրապոլի Դաշնակցութեան ամենամաքուր, ամենայանդուզն ու ամենագոհաբերող անդամներից մեկի»՝ Ավետիք Մալոյանի կենսագրությանը: Մալոյանը բնիկ ալեքսանդրապոլի էր՝ երկաթագործի որդի, արտաքինով գեղեցիկ, սև աչքերով, միջահասակ՝ «երկաթ է կազմուածք ունեցող մեկը», բնավորությամբ չափազանց համեստ ու մեղմ, հոգով՝ արի ու հանդուգն: Մբ Փրկչի դպրոցի այս ուսուցիչը Ալեքսանդրապոլի Կեդրոնական կոմիտեի այն անդամներից էր, որ մասնակցել էր պետական զինանոցների «մաքրագարդման» բոլոր գործողություններին: Նա հայտնի էր նաև իր տոկունությամբ: «Ես իմ թափառումների ընթացքին քիչ եմ պատահել այնպիսի քայլողի, ինչպիսին էր մեր անզուգական Աւետիքը», - հիշում է Ա. Ազնավուրյանը և մի դեպք պատմում. 1895թ. վերջերին նա Ալեքսանդրապոլից 75000 փամփուշտ տեղափոխում է Աշտարակ և հանձնում 23Դ տեղի մարմնին: Վատ հսկողության պատճառով Լևոն Ղալճյան անունով մեկին հաջողվում է 1700

³⁵ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1938, թիւ 7, մայիս, էջ 138:

³⁶ Նույն տեղում, թիւ 11, սեպտեմբեր, էջ 151:

³⁷ Նույն տեղում, Պոսթըն, 1937, թիւ 9, յուլիս, էջ 141:

փամփուշտ գողանալ: Տեղի ունեցածը շուտով բացահայտվում է, գողոնը վերադարձվում է, իսկ Լ. Ղալճյանը՝ սպանվում: Այս դեպքից անմիջապես հետո Ազնավուրյանն անցնում է Երևան, որտեղ, հանդիպելով Ա. Մալոյանին, որոշում են ոտքով վերադառնալ Ալեքսանդրապոլ: «Մենք Երևանից ոտքով մի օրում ուղիղ ճանապարհով հասանք Աբարանի Ալիքուչակ գիւղը, - հիշում է նա, - որտեղից Մալոյեանի պնդումով ուղիղ գծով պատմական Համբերդ բերդի վրայով իջանք Ղփչաղ՝ Հառիճի վանքը»³⁸:

Երիտասարդ հեղափոխականին մեծ վիշտ է պատճառել իր ընկերոջ ողբերգական մահը: Ջալլաթի անհաջողությունից հետո Ա.Մալոյանը՝ Բյուրոյի որոշմամբ պիտի անցներ Կարին: Սակայն այդ հանձնարարությունը կատարել նրան չի հաջողվում: Բասենի դաշտում՝ Տոս գյուղի մոտ, նա գետն է ընկնում: Ուղեկցող վալատները³⁹ հեռանում են՝ ձմռան ցրտին թողնելով Մալոյանին թաց շորերով: Հաջորդ առավոտյան մոտակայքով անցնող թուրք ոստիկանները նրան գտնում են կիսամեռ վիճակում, ուշքի բերում, ապա տանջանքների ենթարկելով, հարցաքննում: Հենց հարցաքննության ժամանակ էլ Ա. Մալոյանը մահանում է: Ըստ Ա. Ազնավուրյանի՝ նա թաղված էր Ղարաքիլիսա գյուղում: Տեղի հայերը նրա գերեզմանին մի մեծ տապանաքար էին դրել, որը 1914թ. արդեն կիսով չափ անցել էր հողի տակ⁴⁰:

Ազնավուրյանի հուշերում տեղեկություններ կան նաև Ալեքսանդրապոլի աշուղական դպրոցի վերջին նշանավոր ներկայացուցիչ Ֆահրատի մասին⁴¹, որն անգնահատելի վաստակ ունեցավ երկրամասում ազատագրական գաղափարների տարածման, խորացման ու հիմնավորման դժվարին գործում: Ֆահրատը, ըստ Ա. Ազնավուրյանի, «փաստորեն աւելի գործ էր կատարում քան մեր պրոպագանդիստները, նա գիտեր ժողովրդի լեզուն, վարք ու բարքը, նախասիրությունները: Նրա պատմածների նիւթը մեծ մասամբ վերցուած էին մեր անցեալ հերոսամարտերից կամ Դաշնակցութեան հոյակապ ձեռնարկներից»⁴²:

³⁸ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1937, թիւ 1, նոյեմբեր, էջ 142:

³⁹ Ձենքի ներկրման ժամանակ տեղանքին քաջածանոթ, ճանապարհների ծակուծուկը լավ սերտած, աշխարհագրական դիրքն ու մանրամասնությունները ճանաչող մարդիկ, որոնք մշտապես գտնվում էին զինատար խմբերի տրամադրության տակ:

⁴⁰ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1937, թիւ 1, նոյեմբեր, էջ 141-142:

⁴¹ Ֆահրատ (Ֆեյրատի)-Խաչատուր Գևորգյան (1867-1921թթ.): Ծնվել է Ալեքսանդրապոլի գավառի Դիրաքլար գյուղում (այժմ՝ Կառնուտ): Կույր Խաչատուրին ծնողները հանձնել են աշուղ Ֆիզահու խնամքին, ով նրան սովորեցրել է սազ և ջութակ նվագել: 1884թ. նշանավոր աշուղներ Ջիվանին, Ջահրին և Ջամալին նրան շնորհել են վարպետի կոչում՝ տալով Ֆեյրատի մականունը: Ստեղծագործել է հերոսապատման թեմայով, գրել է երգեր Ըաֆ-ֆու, Խ. Արմվյանի, Օերենցի, Սուրազանի գրվածքների հիման վրա: Ստեղծագործել է մաքուր գրական հայերենով՝ համեմված իր ժամանակի բարբառով: (Մանրամասն տե՛ս, Երգիչ Ֆահրատի ողբերն ու հառաչանքները, Ալեքսանդրապոլ, 1908, էջ 38):

⁴² Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1938, թիւ 1, նոյեմբեր, էջ 150:

Կույր աշուղի հեղափոխական գործունեությունն այնքան վտանգավոր էր իշխանությունների համար, որ նրան արգելվել էր Արարատյան դաշտի գյուղերում հայտնվել⁴³:

Ա. Ազնավուրյանը հիշում է նաև Ավետիք Բասահայանի հետ իր հանդիպման մասին: Ինչպես գիտենք մեծանուն բանաստեղծն ի սկզբանե Հնչակյան կուսակցության անդամ էր և 1895-1902թթ. ընկած ժամանակահատվածում բավականին ակտիվ գործունեություն ծավալեց Ալեքսանդրապոլի հնչակյան «Արագած» մասնաճյուղի կազմում⁴⁴: Նրանց պատահական հանդիպումը տեղի է ունեցել 1903թ. (հավանաբար վերջինիս՝ դաշնակցությանը հարելուց անմիջապես հետո)⁴⁵, որից հետո ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի կառույցի կարգադրությամբ Ա. Ազնավուրյանը գործուղվել է Արևելյան Շիրակ՝ տեղի գյուղերում «աւագակ տարրերին զսպելու»⁴⁶: Այստեղ նա ականատես է եղել մի երևույթի, որը ոչ միայն վիրավորական էր հայի համար, այլև կարող էր անասելի բարդությունների հանգեցնել. հայ անասնագողերը, համաձայնության գալով զարիշատցի մահմեդական իրենց «գործընկերների» հետ, փոխանակում էին գողոնը՝ մահմեդականները Ջարիշատում վաճառում էին ալեքսանդրապոլցիների և կարսեցիների տավարը, իսկ սրանք էլ՝ զարիշատցիներին, բոպե անգամ չմտածելով, որ այս կերպ ազգամիջյան լարվածություն են առաջացնում⁴⁷: «Երեք ամիս ես շրջեցի շրջանի գիւղերը, - հիշում է Ա. Ազնավուրյանը, - ժողովրդի մատնանշումով բանտարկեցի յայտնի բոլոր աւագակներին. նրանցից ոմանց պատժեցի, ոմանց արքտրեցի Բագու, յետ առայ նրանց թալանած ապրանքները եւ յանձնեցի տէրերին»⁴⁸:

Ազնավուրյանը եզակի տեղեկություններ է հաղորդում նաև ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի կառույց-պետական ուժային մարմինների փոխհարաբերությունների մասին:

Ալեքսանդրապոլում կուսակցական և պետական ուժային կառույցների միջև գաղտնի կապեր հաստատելու ուղղությամբ աշխատանքները սկսվել էին դեռևս XIX դարավերջին և դրական արդյունք տվեցին, որովհետև հայերը մեծ թիվ էին կազմում տեղի ոստիկանության մեջ: Օրինակ՝ դեռևս 1896թ. կոմիսար Շահնազարյանը հանձնարարել էր իր հայ ենթականերին մատների արանքով նայել

⁴³ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1938, թիւ 1, էջ 150:

⁴⁴ Պատմութիւն Ա. Գ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962թթ.), հ. Ա, խմբ. Ա. Կիտուր, Պէրրուր, 1962, էջ 254: Շամլեան Ա., Աւետիք Բասահայեան. Գուսանների գուսանը, Ծննդեան վաթսունամեակի առթիւ, «Հնչակ» ամսաթերթ, Պրավիտենս, 1936, թիւ 15, մարտ, էջ 12-15:

⁴⁵ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1938, թիւ 12, հոկտեմբեր, էջ 135:

⁴⁶ Հավանաբար խոսքը վերաբերում է նաև կուսակցության հսկողությունից դուրս եկած անդամներին, որոնք շրջանի գյուղերի համար դարձել էին չարիք ինչպես, օրինակ, Ադրուծ Ավագը Կարսի և հարակից գյուղերի ազգաբնակչության համար (Տե՛ս Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1938, թիւ 11, սեպտեմբեր):

⁴⁷ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1938, թիւ 1, նոյեմբեր, էջ 147:

⁴⁸ Նույն տեղում, թիւ 12, հոկտեմբեր, էջ 135:

զենք հայթայթելու և փոխադրելու տեղի դաշնակցականների փորձերին⁴⁹: Լինելով պետական ծառայողներ՝ ազգությամբ հայ ոստիկանները մեծ համակրանք ունեին ՀՅԴ գործի նկատմամբ և գաղտնի տեղեկացնում էին Երևանից եկող կարգադրությունների ու սպասվելիք խուզարկությունների մասին: «Մի տեսակ լուռ, խորը համակրանքի վրայ հիմնուած դաշնադրութիւն էր կնքուել պետական՝ հայ պաշտօնէութեան եւ կազմակերպութեան միջեւ,-հիշում է նա,-եւ սա մեծագոյն հողն ու յարմարութիւններն էր ստեղծում կուսակցական բեղուն աշխատանքների համար»⁵⁰:

1904թ. Ա. Ազնավուրյանն անցնում է Կարս՝ կուսակցության դիրքերն Արևմտյան Շիրակում ամրապնդելու: Այս շրջանից սկսած՝ նրա հուշերում տիրապետողը ՀՅԴ Կարսի «Ջրաբերդ» կառույցի մասին տեղեկություններն են:

Ազնավուրյանի վերջին անդրադարձը ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի կառույցի գործունեությանը վերաբերում է հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակաշրջանին:

Ինչպես գիտենք, ազգամիջյան ընդհարումներն սկսվեցին 1905թ. փետրվարի 6-ին՝ Բաքվում, ապա ընդհարումների ալիքն անցավ Երևան, Նախիջևան, Գանձակ, Շուշի, Թիֆլիս և ընդգրկեց գրեթե ողջ Անդրկովկասը՝ բոլոր այն վայրերը, ուր հայ և թաթար բնակչությունը բնակվում էր շերտընդմեջ⁵¹: Ալեքսանդրապոլի գավառում ազգամիջյան բախումներ տեղի չունեցան: Հայերն այստեղ կազմում էին բնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ մոտ 90%, և տեղի «թաթար տարրը... թշնամական արարք չցուցադրեց,-հիշում է Ա. Ազնավուրյանը,-թէև մենք գիտեինք, որ նրանց մէջ էլ յուզումներ կային, եւ նրանք տենդագին պատրաստութիւններ էին տեսնում զինուելու»⁵²: Սա հնարավորություն տվեց ՀՅԴ տեղի կառույցին բախումների ողջ ընթացքում մեծ քանակությամբ զենք-զինամթերք մատակարարելու Երևան⁵³: Ալեքսանդրապոլի դաշնակցականները մասնակցեցին նաև ռազմական գործողություններին: Օրինակ, երբ Էջմիածնի գավառի թաթարները հարձակվեցին հայկական գյուղերի վրա, առաջինը օգնության հասան Խենթի տղա Արսեն Աղայի և ՌԻսուլ Գրիգորի խմբերը⁵⁴:

Հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում Ազնավուրյանը պարբերաբար այցելել է Ալեքսանդրապոլ և բաց չի թողել առիթը ևս մեկ անգամ իր գովեստի խոսքերն ուղղելու տեղացիների հասցեին: «Մօտ մեկ տարի մնացի այդ շրջանում..., շփում ունեցայ ու խորապէս կապուեցի ժողովրդի բոլոր խաւերի հետ,-

⁴⁹ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1938, թիւ 1, նոյեմբեր, էջ 145:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 145:

⁵¹ Մանրամասն տե՛ս Միմոնյան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Եր., 2003:

⁵² Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1938, թիւ 2, դեկտեմբեր, էջ 118:

⁵³ Դրո, Կենսագրական հուշեր, վկայություններ, Եր., 1991, էջ 183: Գևորգյան Հ., Ազատագրական պայքարի կովկասյան ճակատը, Եր., 2010, էջ 127:

⁵⁴ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1939, թիւ 3, յունուար, էջ 139:

հիշում է նա,-գործնական աշխատանքներին ընթացքին մի անգամ էլ համոզուեցի, թե Շիրակի մաքուր, նահապետական, պարզ կենցաղով ապրող ժողովուրդը իրապես խորը հայրենասիրութեան ու զոհաբերութեան պատրաստակամութիւն ունեցող ժողովուրդ էր: Տասնեակ տարիների թափառումներին ընթացքին ես տեսայ ու գործով համոզուեցի թե՛ բովանդակ Շիրակի հայ ժողովուրդը մեր ցեղի ու պատմութեան սրբութիւնները, ընտանեկան ու մարդկային բարոյական բարձր արժանիքները ոչ միայն դարերով պահպանել ու մեզ էր հասցրել, այլ եւ այդ սրբութիւններով ու արժանիքներով գիտէր հպարտանալ ու ապրել»⁵⁵:

Իր հուշագրությունների՝ Ալեքսանդրապոլին վերաբերող մասն Ա. Ազնավուրյանը ամփոփել է հետևյալ ուշագրավ եզրակացությամբ. «Կարելի է ասել, որ եթէ 1890-ական թուականներից մինչեւ 1903-1904 թուերը Ալեքսանդրապոլի շրջանի Դաշնակցական կազմակերպութեան համար հոյակապ զոհաբերութեան, պատրաստակամութեան եւ հայրենասիրութեան արտայայտութեան տարիներ եղան, հետագայ 1905-1907 թուականները դարձան երիտասարդութիւնը ռազմականօրէն կազմակերպելու եւ այն՝ կուսակցութեան ամուր յենարան դարձնելու տարիներ»⁵⁶:

ВОСПОМИНАНИЯ ИЗ РЕВОЛЮЦИОННОГО ПРОШЛОГО АЛЕКСАНДРОПОЛЯ (Арамаис Азнавурян)

___ Резюме ___

___ А. Айрапетян ___

Со дня своего формирования Александропольский комитет Армянской революционной федерации (АРФ – дашнакцутюн) был самым активным в губернии. Секрет успеха заключался в патриотизме, воцарившемся в традиционном армянском городе, в условиях отсутствия глубокой социальной поляризации, характерного для ремесленного уклада жизни. Александрополь стал хранителем национальных традиций и связующим звеном для двух частей армянского народа.

Для исследования деятельности комитета “Кар” (“Камень”) АРФ Александрополя в конце XIX в. и в начале XX в. имеют исключительную ценность воспоминания Арамаиса Азнавуряна. Будучи уроженцем Топраккала, он в 1893-1907 гг. с некоторыми перерывами жил здесь – в Александрополе, считая город своей второй родиной. В своих воспоминаниях А. Азнавурян передает редкие сведения об отношении простых александропольцев к революционному движению, о добывании и хранении оружия и боеприпасов силами АРФ, о “чистке” боеприпасов, из государственных складов, формировании вооруженных и боевых групп, о переправке боеприпасов в Западную Армению, об отдельных партийных товарищах и о многом другом.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հայրապետյան Արմեն Մերգույի – պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Շիրակի պետական համալսարան,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, E-mail: armenani@mail.ru

⁵⁵ Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1939, թիւ 3, յունուար, էջ 139:

⁵⁶ Նույն տեղում, Պոսթըն, 1938, թիւ 1, նոյեմբեր, էջ 145: